

KARINA ANT CZAK

SZAMANIZM JAKO RELIGIA W RELACJI ZE SZTUKĄ NASKALNĄ

Archeologia (z greckiego ἀρχαῖος [*archaios*], czyli ‘dawny’, i λόγος [*logos*], czyli ‘mowa, opowieść’) to dziedzina badająca dawne dzieje człowieka poprzez materialne pozostałości jego działalności. Jednym z najważniejszych zadań archeologii jest dążenie do odtworzenia w sposób możliwie najpełniejszy życia dawnych ludzi¹. Renfrew Colin w swojej pracy *Archaeology: Theories, Methods and Practice* twierdzi, że „archeologia to, po części, odkrywanie skarbów przeszłości, ich drobiazgowa analiza, a także ćwiczenie twórczej wyobraźni. Bywa mozołem prowadzenia wykopalisk w palącym słońcu pustyni Iraku albo pracą wśród żyjących w śniegach Alaski Eskimosów Inuit, nurkowaniem u wybrzeży Florydy w poszukiwaniu hiszpańskich wraków i badaniem systemu kanalizacji rzymskiego Yorku. Jest to jednak zarazem trudne zadanie dokonywania interpretacji, pomagającej zrozumieć znaczenie pozyskiwanych w ten sposób danych dla historii ludzkości. Celem archeologii jest też zachowanie światowego dziedzictwa kulturowego i jego obrona przed bezmyślnym niszczeniem czy rabunkiem”². Głównym obiektem badań archeologii jest człowiek wraz z jego kulturą i środowiskiem. Jest to nauka mająca własne, nowoczesne metody badawcze, jednocześnie mocno związana z wieloma innymi dziedzinami, zarówno humanistycznymi, jak i ścisłymi. Archeolodzy nie „odkopują” pełnego obrazu przeszłości człowieka. Poprzez znalezione narzędzia krzemienne/kamienne, pozostałości kościane i roślinne oraz ceramikę, które interpretują, uzyskują odpowiedzi na pytania badawcze³.

Mgr KARINA ANT CZAK — Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu; adres do korespondencji — e-mail: antczak754@gmail.com

¹ Dorota ŁAWECKA, *Wstęp do archeologii* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003), 5.

² Tamże.

³ Tamże, 9

Jednym z trudniejszych zadań archeologii w odniesieniu do dawnej kultury człowieka jest pytanie o religię. Wszelkie interpretacje i znaleziska dotyczące symboliki, wierzeń czy rytuałów, które wykraczają poza kontekst funeralny, są początkowo przyjmowane ze sceptycyzmem i powściągliwością. Do dziś wśród naukowców archeologii popularna jest anegdota, że gdy „badacz odnajduje przedmiot, którego znaczenia nie może określić, uznaje go za kultowy”⁴. Przy badaniu religii ważne jest, aby przyjąć, że za pozostałościami materialnymi człowieka mogą kryć się relikty działań i systemy wierzeń, które mogły być próbą odpowiedzi na dręczące ludzkość odwieczne pytanie o sens istnienia i życie po śmierci⁵. Religia jest niezwykle zjawiskiem, występuje powszechnie i ma zdolność trwania przez wieki. Zdołała przetrwać zmiany społeczno-gospodarcze, takie jak rewolucja neolityczna, rewolucja miejska czy rewolucja przemysłowa. Nawet jeśli założymy, że religia powstała w określonym momencie dziejów, to niewątpliwie przedostała się do każdej kultury ludzkiej, nie została ponownie odkryta, ale istniała od zawsze⁶. Występowanie religii jest uniwersalną cechą ludzką, ponieważ w chaosie codziennego życia i zmian każdy tworzy sobie znany świat, który jest stabilny⁷.

Definicja religii nie jest łatwym zadaniem. To, jak rozumiemy ten termin, jest zależne od wielu czynników, takich jak: kryterium danych dyscyplin naukowych, nurtów poszczególnych szkół i poglądów badaczy oraz złożoności tematyki, którą trudno przedstawić w jednej wspólnej tezie. Inaczej religię rozumiał Vere Gordon Childe w myśli archeologii procesualnej, inaczej jest ona wyjaśniana w perspektywie archeologii kognitywno-procesualnej. Childe starał się ukazać wierzenia w „holistycznej, materialistycznej perspektywie procesu przemian ludzkości”, natomiast archeologia kognitywno-procesualna poprzez psychologię poznawczą kładła nacisk na „aspekt

⁴ Jerzy GAŚSOWSKI, *Prahistoria sztuki* (Warszawa: Trio, 2008), 24 — za: Bożena JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i Joanna POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. Stanisław Tabaczyński i in. (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012), 300.

⁵ Andrzej WIERCIŃSKI, *Magia i religia: szkice z antropologii religii* (Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 1994) — za: B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, 301.

⁶ Walter BURKERT, *Stwarzanie świętości. Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych*, tłum Lech Trzcionkowski (Kraków: Homini, 2006), 16 — za: B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, 301.

⁷ Mary DOUGLAS, *Purity and Danger: An analysis of the concepts of pollution and Taboo* (London, New York: Routledge, 1996), 48 — za: B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, 304.

wewnętrzny przemian religijnych”. Uznaje ona, że „organizm człowieka żyjący w danym środowisku jest jego ucieleśnieniem”⁸.

Jak widać, termin „religia” ma różne definicje, jak też istnieją różne formy analizy i interpretacji owego zjawiska. Obecnie w religioznawstwie przyjmuje się, że religia to relacja między człowiekiem i mocą nadnaturalną, w którą on wierzy i od której jest zależny. Relacja ta jest ukazana poprzez uczucia, takie jak lęk czy zaufanie, wyobrażenia, takie jak wiara, i czynności, takie jak modlitwy, obrzędy, ofiary, a także wypełnianie moralnych przykazań (Cornelius Petrus Tiele, Nathan Söderblom)⁹. Jest to jedna z licznych prób wyjaśnienia terminu. Andrzej Szyjewski natomiast twierdzi, że „religia to stosunek człowieka do różnie pojmowanej świętości (sacrum) manifestujący się w wymiarze doktrynalnym (wiara religijna), w czynnościach religijnych (kult) i w wymiarze społecznym (organizacja religijna)”¹⁰. Na potrzeby tego tekstu przyjmę definicję przyjętą przez Davida S. Whitleya i Kelley Hays-Gilpin, wedle których religia to system poglądów i praktyk związanych z wiarą w świat nadnaturalny, które nie muszą być podzielane przez każdą jednostkę w społeczeństwie, ale stanowią rodzaj superstruktury istotnie determinującej całokształt zachowań społecznych¹¹.

Czy w takim razie zjawisko szamanizmu wpisuje się w ramy obranej definicji? Przyjąwszy tak otwartą i szeroką definicję religii, uważam, że możemy szamanizm uznać za odłam wierzeń alternatywnych, dobrze znanych w naszej kulturze¹².

Po raz pierwszy szamanizm i jego praktyki (w tym przypadku Ewenków ze wschodniej Syberii) zostały opisane w połowie XVIII wieku. Wkrótce zorientowano się, że nie jest to odosobniony przypadek syberyjski, ale zjawisko dość powszechne, spotykane w wielu innych miejscach tak na Syberii, jak

⁸ Bruce G. TRIGGER, „Childe’s relevance to the 1990s”, w: *The archaeology of V. Gordon Childe: contemporary perspective*, red. David R. Harris (Chicago, Ill.: University of Chicago Press, 1994), 9–34 — za: B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, 301.

⁹ Cornelius Petrus TIELE i Nathan SÖDERBLOM, *Kompendium der Religionsgeschichte* (Berlin: T. Biller, 1931) — za: B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, 304.

¹⁰ Andrzej SZYJEWSKI, *Etnologia religii* (Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2008), 37 — za: B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia – religia”, 304

¹¹ *Beliefs in the past: theoretical approaches to the archaeology of religion*, red. David S. Whitley i Kelley Hays-Gilpin (Walnut Creek: Left Coast Press, 2008), 12 — za: Andrzej ROZWAŃSKI, „Archeologia szamanizmu jako archeologia religii”, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. Stanisław Tabaczyński in. (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012), 331.

¹² Robert T. PTASZEK, „Alternatywne formy religijności i duchowości”, w: *W: Uniwersalizm chrześcijaństwa wobec alternatywnych propozycji współczesności*, red. Robert T. Ptaszek i Marek Piwowarczyk (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012), 154.

i na świecie. Szamanizm syberyjski jednak był jako pierwszy poddany naukowej eksploracji przez rosyjskich badaczy. Istotnym przełomem w badaniach nad szamanizmem było dzieło Mircei Eliadego z 1950 r. *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*¹³. Od tej pory zaczęto pojmować zjawisko szamanizmu jako fenomen uniwersalny, wielokulturowy¹⁴.

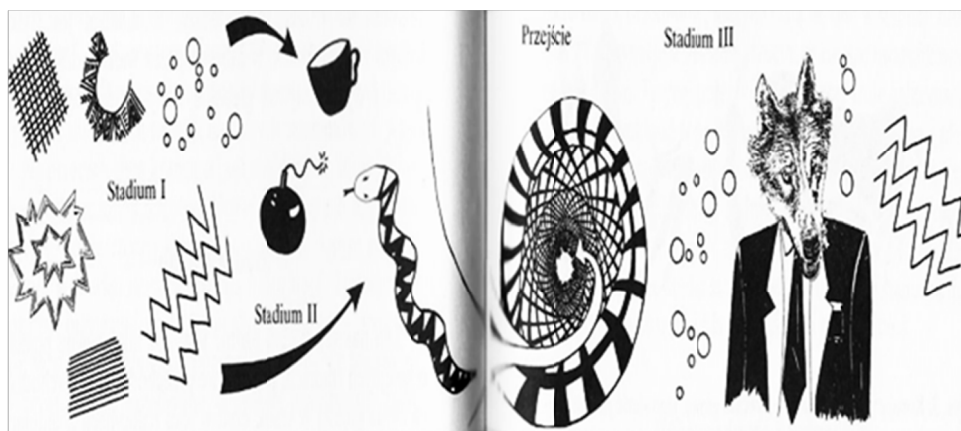
Definicji szamanizmu jest wiele (jest to zależne, podobnie jak w przypadku terminu „religia”, od badacza, myśli naukowej itp.), ale oscylują one głównie wokół tezy, że szamanizm jest kontekstem rytualno-wierzeniowym, w którego centrum znajduje się osoba predystynowana do nawiązania kontaktu ze sferą duchów poprzez wejście w stan rytualnej ekstazy, czyli trans. Trans ma duże znaczenie w szamanizmie, to w transie szaman kontaktuje się ze światem nadnaturalnym, z duchami, które mogą przybierać najróżniejsze formy: ludzką, roślinną, zwierzęcą, skalną czy wodną¹⁵. Szaman jest pośrednikiem między światem duchów a światem ludzkim, interpretuje to, co dzieje się w świecie nadnaturalnym, i tłumaczy problemy ludzi duchom. Szaman opiera swą siłę na duchach pomocniczych/opiekuńczych, które towarzyszą mu przez całe życie. Sednem szamanizmu jest osiągnięcie, kontrolowanie i wykorzystywanie odmiennych stanów świadomości. Dzięki badaniom neuropsychologicznym możemy wyróżnić trzy stadia transu. W pierwszym stadium widzi się geometryczne wzory, takie jak punkty, zygzaki, kratki, linie proste lub krzywe, równoległe czy meandry. Zazwyczaj mają one żywe kolory, migoczą, poruszają się, powiększają, kurczą i mieszają. Przeważnie kształty te ukazują się na powierzchniach płaskich, takich jak ściany czy sufit. W drugim stadium ukazują nam się przedmioty o znaczeniu religijnym bądź emocjonalnym, niekiedy związane z obecnym stanem ducha osoby w transie. I tak na przykład poprzez okrąg badani mogą widzieć filiżankę, gdy są spragnieni, lub bombę, gdy się boją. W trzecim stadium widzimy kształty osób i zwierząt. Podobnie jak w stadium pierwszym, wyobrażenia te są ukazane na powierzchniach takich jak ściany czy sufit. Jednocześnie powierzchnie te także ożywają. Badane osoby porównują to do projekcji filmu, slajdów. W tym stadium można odnieść wrażenie, że ma się zdolność latania, można przemienić się w ptaka lub w inne zwierzę. Obrazy stają się

¹³ Paris: Peyot, 1950. Polski przekład: *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*, tłum. Krzysztof Kocjan (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994).

¹⁴ A. ROZWADOWSKI, „Archeologia szamanizmu”, 333

¹⁵ Åke HULTKRANTZ, „Ecological and phenomenological aspects of shamanism”, w: *Shamanism in Siberia*, red. Vilmos Diószegi i Mihály Hoppál (Budapeszt: Akademiai Kiadó, 1978), 27–58 — za: Andrzej ROZWADOWSKI, *Hermeneutyka sztuki naskalnej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2009), 214.

integralną częścią halucynacji. Opisywane stadia są uniwersalne dla każdego człowieka poprzez jego system nerwowy, ale znaczenia kształtów geometrycznych ze stadium pierwszego, przedmioty ze stadium drugiego oraz halucynacje ze stadium trzeciego mają podłoże kulturowe. Szamani, aby kontaktować się z duchami, wchodzą w trans, który jest wywoływany przez różnorodne techniki: od śpiewu i tańca po środki halucynogenne¹⁶.

Trzy stany świadomości w transie.

Źródło: Jean CLOTTES i David LEWIS-WILLIAMS, *Prehistoryczni szamani. Trans i magia w zdobionych grotach*, tłum. Anna Gronowska (Warszawa: Wydawnictwa UW, 2009), 40–41, rys. 2.

Szamanistyczna koncepcja kosmogeniczna dzieli świat na trzy części: dolny (podziemie), środkowy (ziemia) i górny (niebo). Są one zamieszkiwane przez różne duchy: dobre i złe. Częścią łączącą wszystkie światy jest Kosmiczne Drzewo, Słup Światła albo inne zjawisko umożliwiające szamanom, poprzez trans, przechodzenie z jednego świata do drugiego i poprzez lot kontaktowanie się z duchami-bóstwami. Kosmos szamański jest wielopoziomowy. Najczęściej składa się z trzech poziomów: sfery życia codziennego, świata wyższego i świata niższego. Świat górny i dolny jest zamieszkiwany przez duchy i zwierzęta-duchy¹⁷.

¹⁶ Ronald K. SIEGEL i Murray E. JARVIK, „Drug-induced Hallucinations: Behaviour Experience and Theory”, w: *Hallucinations, Behaviour, Experience and Theory*, red. Ronald K. Siegel i Louis Jolyon West (New York: John Wiley & Sons, 1975), 109 — za: Jean CLOTTES i David LEWIS-WILLIAMS, *Prehistoryczni szamani. Trans i magia w zdobionych grotach*, tłum. Anna Gronowska (Warszawa: Wydawnictwa UW, 2009), 41

¹⁷ Arkadij Fedorowicz ANISIMOV, *Wierzenia ludów Północy. Wybór pism*, tłum. Anna Wierchowaska (Warszawa: Książka i Wiedza, 1971), 75

Ewenkijska wizja wszechświata.

Źródło: Maria Magdalena Koško, *Mitologia ludów Syberii* (Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1990), 32, il. 9 według *Znanie i Siła*, 1968, nr 1.

Jeśli uznamy szamanizm za religię, to każdy system wierzeń oprócz rytuałów, obrzędów czy składania ofiar, ma także mitologię, historię na temat bóstw lub Boga oraz stworzenia świata i człowieka. Z powodu rozległości tematu krótko przedstawię wierzenia ludów szamańskich na przykładzie społeczeństw syberyjskich. Co do powstania świata czy człowieka mity te różnią się w zależności od miejsca zamieszkiwania ludności, ogólny jednak trzon historii jest podobny¹⁸. Możemy wyróżnić mity opowiadające o mamutach (który w wierzeniach syberyjskich, Dalekiego Wschodu czy Mongolii był bardzo ważną postacią, zwaną *mamantu*, czyli ten, który żyje pod ziemią), człowieku i powstaniu świata. Człowiek w wierzeniach syberyjskich ma kilka dusz, które składają się z kilku elementów. Każda z nich ma inny kształt i inną funkcję, wykonywaną podczas życia i po śmierci człowieka. Dusze człowieka są narażone na stałe niebezpieczeństwo, ponieważ istnieją złe duchy, które je porywają i pożerają, a człowiek bez duszy nie jest w stanie istnieć. Kiedy dusza człowieka zostanie porwana przez złego ducha, pomoc mu może tylko

¹⁸ Maria Magdalena Koško, *Mitologia ludów Syberii* (Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1990), 27.

szaman wraz z swoimi duchami pomocniczymi. W niektórych przypadkach dusza zostaje odzyskana, w innych człowiek umiera. Czytając różne opisy, możemy też dostrzec wspólne *doświadczenie ontologiczne*, wywodzące się z życia w podobnych warunkach — wśród tajgi i tundry. Oto jedna z historii ludów syberyjskich (Ewenków) mówiąca o stworzeniu człowieka¹⁹:

Ulgen stworzył na początku tylko jednego człowieka i miał później ogromne trudności ze znalezieniem dlań odpowiedniej duszy. Był tym bardzo zmartwiony, bo człowiek bez duszy żyć nie może. Pewnego razu wybrał się więc na poszukiwanie przedmiotu swego wiecznego utrapienia i aby człowiekowi nie stała się żadna krzywda, zostawił na jego straży psa bez sierści. Nieobecność Ulgena wykorzystał zły brat Erlik, który obiecał „nagiemu strażnikowi”, iż jeżeli ten dopuści go do człowieka, da mu sierść niezbędną w czasie mrozów. Pies wprawdzie obawiał się gniewu Ulgena, lecz miłsze było mu życie. Zdecydował się w końcu wpuścić Erlika. Erlik pomazał człowieka błotem, następnie napluł na niego i odszedł. Gdy powrócił Ulgen — nie znalazłszy duszy — pies przyznał się do zdrady. Ulgen pomyślał wówczas, że Erlik zna z pewnością miejsce, w którym znajduje się dusza człowieka. Przywołał go więc do siebie i na postawione pytanie otrzymał twierdzącą odpowiedź, z jednym wszak zastrzeżeniem. Erlik zgodzi się wyposażyć człowieka w duszę pod warunkiem, iż będzie ona pod jego władaniem, ciałem natomiast może dysponować jego stwórcy Ulgen. Nie widząc innego rozwiązania, Ulgen przystał na propozycję. Wówczas Erlik poszedł w tajgę, znalazł odpowiedni kawałek drewna, zrobił w nim otwór, przez który później tchnął w usta człowieka duszę. Od tej pory, zgodnie z umową, po śmierci każdego człowieka jego dusza należy do Erlika²⁰.

Tungus shaman, 1785 r.

Źródło: <http://www.wilderutopia.com/traditions/riding-the-sky-with-reindeer-shamans-of-siberia/>

¹⁹ Tamże, 90–113.

²⁰ Tamże, 37

Badania archeologiczne nad religią, które po części mogą łączyć się z archeologią szamanizmu i sztuką naskalną, nabierają szczególnego znaczenia, kiedy próbujemy zrozumieć genezę powstania religii ludzkiej²¹.

Do dziś malowidła i rytzy jaskiniowe paleolityczne wzbudzają zachwyt i odczucie pewniej tajemniczości i niezwykłości. Powstało też wiele teorii i interpretacji na ich temat. Jedną z nich interpretuje jaskinie jako najwcześniejsze sanktuaria (groty takie jak Lascaux czy Altamira są nazywane Kaplicą Sykstyńską paleolitu czy Luwrem pradziejowym)²². Można przypuszczać, że czas ich powstania był także okresem kształtowania się symbolicznych wartości, rozwoju systemów symbolicznej komunikacji oraz zdolności utrwalania wiedzy. Sądzi się, że przedstawienia paleolityczne są swego rodzaju rejestracją, zapisem opowieści mitycznych dawnych ludzi, które odzwierciedlają relację człowieka z środowiskiem i jego wierzenia. Malowidła i petroglify, zwłaszcza istot hybrydalnych, mających cechy zarówno ludzkie, jak i zwierzęce, często nazywanych „czarownikami”, mogą wskazywać na możliwość kontakt ludzi ze sferą nadprzyrodzoną, ze sferą kultu.

Czarownik, Jaskinia Trzech Braci (Les Trois Frères).

Źródło: <http://cavernesduvolp.com/grottedestroisfreres>

Istnieje również teoria, która łączy szamanizm z malowidłami i rytami franko-kantabryjskimi (A. Rozwadowski, J. Clottes, D. Lewis-Williams)²³. Jeśli przyjmiemy teorię szamańską sztuki naskalnej paleolitycznej, to jej związek

²¹ A. ROZWADOWSKI, „Archeologia szamanizmu”, 332

²² B. JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA i J. POPIELSKA-GRZYBOWSKA, „Wierzenia-religia”, 302

²³ Tamże, 303

z malowidłami i rytami jaskiniowymi jest dwójaki. Po pierwsze, sztuka ta powstała w grotach, które poprzez swoją ciasnotę i duszność mogły być używane jako środek osiągnięcia odmiennych stanów świadomości. Po drugie, korytarze jaskiń sprawiają wrażenie bycia w tunelu, które często jest motywem pojawiającym się w wizjach transowych. Ponadto ściany jaskiń były kojarzone jako granica pomiędzy światem duchów a światem ludzkim. Współczesne badania neuropsychologiczne wykazują różnorodność wizji transowych, demonstrują także zespół podobnych odczuć, jakich człowiek doznaje w odmiennym stanie świadomości. Są to: odczucie śmierci (oscylowanie na granicy światów), odczucie lotu (wrażenie wzlatywania lub opuszczania własnego ciała), odczucie transformacji (ludzko-zwierzęce), odczucie tonięcia bądź znajdowania się pod wodą (wchłonięcie), nadzwyczajna agresja lub wzmożone podniecenie seksualne. Wszystkie te wyrażenia można dostrzec na przedstawieniu w Studni Martwego Człowieka w grocie Lascaux: umierający (śmierć) falliczny (podniecenie) mężczyzna o ptasim dziobie (transmogryfikacja) w zestawieniu z zranionym i konającym żubrem (śmierć i agresja w postaci ogromnego zwierzęcia) oraz z motywem ptaka na kiju (lot-eksterioryzacja)²⁴.

Studnia Martwego Człowieka, Lascaux.

Źródło: http://www.hominides.com/html/lieux/grotte_lascaux.php

Innym przykładem są wcześniej wspomniane wizerunki „czarowników” w jaskini Les Trois Frères czy Chauveta²⁵.

²⁴ A. ROZWADOWSKI, „Archeologia szamanizmu”, 336

²⁵ *Beliefs in the past*, red. D.S. Whitley i K. Hays-Gilpin — za: A. ROZWADOWSKI, „Archeologia szamanizmu”, 336

Podsumowując, można powiedzieć, że szamanizm jest niezwykle zjawiskiem o charakterze ogólnoświatowym. W artykule skupiłam się głównie na szamanizmie syberyjskim, acz znamy także przykłady występowania szamanizmu na obszarze Afryki, Ameryk czy Azji. Obecnie na terenie Syberii szamanizm jest uznawany za religię z własną strukturą i tradycją — jest wyznawany m.in. w Buriacji razem z prawosławiem czy buddyzmem²⁶). Podobnie jest ze sztuką naskalną, która również jest fenomenem ogólnoludzkim, trwającym tysiąclecia (znamy przykłady malowideł i rytów naskalnych w Afryce, Ameryce Południowej i Północnej, Australii, Azji i w Europie). Teoria określająca szamanizm jako religię powiązaną ze sztuką naskalną odwołuje się do wybranych przykładów, niemożliwe jest jednak wysunięcie tezy, która wyjaśniałaby znaczenie sztuki naskalnej w ogóle. Należy wszakże stwierdzić, zgadzając się z tezą o szamańskości sztuki naskalnej lub nie, że szamanizm wyznaczył nowy kierunek badań wierzeń ludów pradziejowych, co umożliwiło rozpoczęcie na nowo dyskusji na temat znaczenia malowideł i rytów.

BIBLIOGRAFIA

- ANISIMOV, Arkadij Fedorowicz. *Wierzenia ludów Północy. Wybór pism*. Tłum. Anna Wierzechowska. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971.
- Beliefs in the past: theoretical approaches to the archaeology of religion*. Red. David S. Whitley i Kelley Hays-Gilpin. Walnut Creek: Left Coast Press, 2008.
- BURKERT, Walter. *Stwarzanie świętości. Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych*. Tłum. Lech Trzcionkowski. Kraków: Homini, 2006.
- CLOTTE, Jean, i David LEWIS-WILLIAMS. *Prehistoryczni szamani. Trans i magia w zdobionych grotach*. Tłum. Anna Gronowska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.
- DOUGLAS, Mary. *Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and Taboo*. London, New York: Routledge, 1996.
- GASSOWSKI, Jerzy. *Prahistoria sztuki*. Warszawa: Trio, 2008.
- HULTKRANTZ, Åke. „Ecological and phenomenological aspects of shamanism”. W: *Shamanism in Siberia*. Red. Vilmos Diószegi i Mihály Hoppál, 146–171. Budapeszt: Akademiai Kiadó, 1978.
- JASTRZĘBSKI, Bartosz, i Jędrzej MORAWIECKI. *Cztery zachodnie staruchy. Reportaż o duchach i szamanach*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi, 2014.
- JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA, Bożena, i Joanna POPIELSKA-GRZYBOWSKA. *Wierzenia-religia*. W: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Red. Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak, Dorota Cyngot i Anna Zalewska, 300–317. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012. Online:

²⁶ Informacja ustna z kursu „Szamanizm syberyjski. Praktyka” w Instytucie im. Jerzego Grotowskiego we Wrocławiu, semestr letni 2017 — dr hab. Bartosz Jastrzębski i dr Jędrzej Morawiecki — <http://grotowski-institute.art.pl/projekty/szamanizm-syberyjski-praktyka/>.

- E-archaeology.org. Dostęp 21.12.2017. <http://e-archaeology.org/wp-content/uploads/2016/06/J%C3%B3zef%C3%B3w-Czerwi%C5%84stwa-Popielska-Grzybowska.pdf>
- KOŚKO, Maria Magdalena. *Mitologia ludów Syberii*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1990.
- ŁAWECKA, Dorota. *Wstęp do archeologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- PTASZEK, Robert T. „Alternatywne formy religijności i duchowości”. W: *Uniwersalizm chrześcijaństwa wobec alternatywnych propozycji współczesności*. Red. Robert T. Ptaszek i Marek Piwowarczyk, 153–167. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012. Online: Academia.edu. Dostęp 21.12.2017. https://www.academia.edu/9999484/2012._Alternatywne_formy_religijno%C5%9Bci_i_duchowo%C5%9Bci.
- ROZWADOWSKI, Andrzej. „Archeologia szamanizmu jako archeologia religii”. W: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Red. Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak, Dorota Cyngot i Anna Zalewska, 330–343. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012. Online: Academia.edu. Dostęp 21.12.2017. https://www.academia.edu/3301796/Archeologia_szamanizmu_jako_archeologia_religii.
- ROZWADOWSKI, Andrzej. *Hermeneutyka sztuki naskalnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2009.
- SIEGEL, Ronald K., i Murray E. JARVIK. „Drug-induced Hallucinations: Behaviour Experience and Theory”. W: *Hallucinations, Behaviour, Experience and Theory*. Red. Ronald K. Siegel i Louis Jolyon West, 81–161. New York: John Wiley & Sons, 1975.
- SZYJEWSKI, Andrzej. *Etnologia religii*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2008.
- TIELE, Cornelia Petrus, i Nathan SÖDERBLOM. *Kompendium der Religionsgeschichte*. Berlin: T. Biller, 1931.
- TRIGGER, Bruce G. „Childe’s relevance to the 1990s”. W: *The archaeology of V. Gordon Childe: Contemporary perspective*. Red. David R. Harris, 9–34. Chicago, Ill.: University of Chicago Press, 1994.
- WIERCIŃSKI, Andrzej. *Magia i religia: szkice z antropologii religii*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 1994.

SZAMANIZM JAKO RELIGIA W RELACJI ZE SZTUKĄ NASKALNĄ

Streszczenie

Badanie wierzeń i obiektów kultowych z perspektywy archeologa nie jest łatwym zadaniem z racji niewielkiej liczby źródeł pisanych, a nawet ich braku. Trudno zinterpretować artefakty, które przypuszczalnie nie miały tylko funkcji użytkowej. Stopień trudności analiz poświęconych wierzeniom wzrasta, kiedy mamy do czynienia z kulturą niepiśmienną. Nie dziwi też fakt sceptycyzmu i powściągliwości w analizach i interpretacjach dotyczących symboliki, wierzeń, rytuałów. Jednym z ciekawych problemów badawczych, którym zajmują się archeolodzy, jest sztuka naskalna. Obecnie jej powstanie łączy się i interpretuje z teorią szamanistyczną. Uznaje się go za system wierzeń, swego rodzaju swoistą religię wraz z kosmogonią (A. Rozwadowski 2012). Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie o najdawniejszą religię, zwłaszcza czy można za taką uznać szamanizm oraz jego relacje ze sztuką naskalną paleolitu.

Słowa kluczowe: szamanizm; religia; sztuka naskalna; paleolit.

SHAMANISM AS RELIGION
IN RELATIONSHIP WITH ROCK ART

Summary

Examining beliefs and cult objects from the perspective of an archaeologist is not an easy task because of the small number of written sources or lack thereof. It is difficult to interpret artifacts that are presumably not just functional. These are the arts and religion. The degree of difficulty of analyzes devoted to beliefs increases when we deal with illiterate culture. It is also not surprising that skepticism and restraint with regard to the analysis and interpretation of symbols, beliefs and rituals. One of the interesting research questions that archaeologists are dealing with is rock art. At present, its rise and interpretation are connected with shamanistic theory. It is recognized as a belief system, a kind of religion with cosmogony (A. Rozwadowski, 2012). The text is an attempt to answer the question of the earliest religion. Can shamanism be regarded as form of the religion and its relationship with the art of rock paleolithic?

Key words: shamanism; religion; rock art; paleolithic.